

АБДУЛЛА ОРИПОВ ТАЛҚИНИДА ИНСОН

Эргаш Очилов,

*Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти
катта илмий ходими, филология фанлари
номзоди,*

E-mail: e-ochilov@mail.ru.

(Ўзбекистон)

***Аннотация.** Мақолада Абдулла Ориповнинг инсон ҳақидаги қарашлари тадрижи ва зиддияти шоир ижодининг турли паллаларида яратган асарлари мисолида кўриб чиқилади.*

***Калим сўзлар:** Абдулла Орипов, ижод, шеър, мавзу, инсон, тасвир, талқин, тадриж.*

Инсоннинг маънавий-ахлоқий камолоти, орзу-армонлари, ўй-фикрлари, туйғу-кечинмалари, қалб тебранишлари – сўз санъатининг асосий тасвир нишони экани маълум. Абдулла Орипов ижодининг асосий мавзулари: ватан, муҳаббат, инсон – қолган ҳамма нарса шуларнинг ичида. Таъбир жоиз бўлса, шоирнинг ватан ва инсон муҳаббати тараннумидан холи шеъри йўқ дейиш мумкин. У аслида:

Мен куйлайдим ушбу оламда

Инсон бўлиб тузилганимни [Орипов А. 2:1,27], –

дея бир олам орзулар оғушида фахру ифтихор билан шеъриятга кириб келган эди.

Абдулла Орипов оламшумул муаммоларни эмас, кўпроқ инсон хилкати, унинг табиати ва ботинини ўрганди. Инсон моҳияти ва табиатини бадий тадқиқ этиш – шоир ижодининг асосий ядроси ҳисобланади. Унинг излагани – олий ҳақиқат, комил инсон, мукамал жамият. Шеърларидан бирида бу ҳақда шундай деб ёзган эди:

Комил инсонларни қўмсарман доим,

Улуг сиймоларга келгай ҳавасим [Орипов А. 3:68].

Бу истак унинг барча шеърларидан қизил ип бўлиб ўтади.

“Бобо дуоси” шеърида эса:

Учратдим авлиё инсонларни ҳам,

Лекин улар оздир, улар жуда кам [Орипов А. 4:8], –

деб ёзади.

Инсон шундай муқаддас хилқатки, унинг улуғлигини эътироф этмагани учун ҳатто Шайтон жаннатдан қувилган:

*Таважжух айлади Тангри таоло,
Муқаддас саналди Инсон деган ном.
Инсонни эътироф этмаган асно
Иблис ҳам қувилди Аршдан батамом [Орипов А. 2:2,203].*

Абдулла Ориповнинг илк шеърларидаёқ ҳаётдан ўзини, жамиятдан ўрнини излаётган инсоннинг ўй-кечинмалари ўз аксини топган эди.

Ижодининг илк даврига мансуб “Юзма-юз” шеъридаёқ қусурлари учун инсонни мазаммат қилувчи сатрларга дуч келамиз:

*Баъзи одамларни кўрсатиб ҳали
Қийиндир соф инсон, дея атамоқ.
Гарчи инсон зоти бўлолмас пари,
Бироқ ҳали бордир шайтонга ўртоқ [Орипов А. 2:1,62].*

“Фазилат” номли шеърида эса киши меҳнат, тафаккур ва тажриба билан қадр топиб, ҳурматга сазовор бўлади. Айни фазилатлардан мосуво кимса инсон деган муқаддас номга номуносибгина эмас, унинг ҳатто одамлиги гумондир деб аччиқ заҳарханда қилади:

*Меҳнату тафаккур, тажриба боис
Мукаррам бўлгайдир ҳамииша инсон.
Ким бундан мосуво – ҳурмат ножоиз,
Унинг одамлиги аслида гумон [Орипов А. 4:65].*

Абдулла Орипов инсон устида муттасил ўйлайди, уни ҳар жиҳатдан ўрганади: уни гоҳ улуғласа, гоҳ қоралайди, гоҳ эса уни тушунишга ҳаракат қилиб, у билан муроса қилади.

*Афсуски, яхшилар тортади кулфат,
Ёмонлар голибдир, ётар қалашиб.
Йўқдир бундайларда зарра фазилат,
Инсон номин олган улар адашиб [Орипов А. 4:166].*

“Ҳар қандай дамда ҳам...” номли шеърда инсонни ёзғириш эмас, балки тушуниш кераклигига даъват этади:

*Шундоқ, инсон дили ажиб муаммо,
Койима бундайин ҳолати учун.
Қўлингдан келса гар мадад бер, аммо,
Ҳар қандай дамда ҳам сен уни тушун [Орипов А. 2:2,63].*

“Жаннатга йўл” достонидаги шоир йигит тилидан эса яхши одамнинг ноёблиги ҳақидаги қарашни илгари суриб, бундай зотга ҳайкал ўрнатиш кераклигини таъкидлайди:

*Ҳар бир зотга ёдгорлик бор, мен бўлсам, аммо,
Кўяр эдим “Яхши Одам” номли бир ҳайкал.
Сабаб шулким, яхши одам азиздир, ноёб,
Сайёралар тўпи ичра қуёш мисоли [Орипов А. 2:2,355].*

Абдулла Орипов ижодини синчиклаб мутолаа қилсангиз, унинг инсон ҳақидаги қарашлари эволюциясини кузатасиз: дастлаб инсонни беқиёс муҳаббат билан севган, унга ихлос қўйган, ишонган, уни камолот авжида кўрмоқчи бўлган, лекин алданиб ҳафсаласи пир бўлган, умидлари саробга айланган шоирда бора-бора бу хилқатга нисбатан шубҳа пайдо бўла бошлайди ва умрининг охирида ҳатто бу олий мавжудотнинг камолотига ишонмай қўяди

– уни тарбия билан ҳам тузатиб бўлмаслиги, туғма табиатни ўзгартириш имконсиз эканлигини англаб этади ва ўзинг яратдинг-ку, энди ўзинг уни ҳидоят йўлига бошла деб Худодан унга диёнат ва инсоф сўрай бошлайди. Бу аслида дунёнинг барча тафаккур соҳиблари учун хос бўлиб, инсонга панд-насихаткилиб чарчаган донишмандлар оқибат Худодан бу хилқатга инсоф тилашга ўтишган. Чунки ҳикмат аҳлининг деярли барчаси умри ниҳоясида инсоннинг туғма табиатини ўзгартириб бўлмаслигини афсус ва надомат билан эътироф этишган.

Шоир қатор шеърларида ўзини ҳам ёзғириб, инсон хилқатининг етук ва комил бўлолмаганидан надомат ва армон туйғуларини баён этади. Жумладан, “Йиллар армони” шеърда ўқиймиз:

*Мукаммал кўрмоқчи бўлдик дунёни,
Етук бўлолмадик ўзимиз бироқ [Орипов А. 2:1,279].*

Албатта, қадим ул-айёмдан бани башар комил инсон ва мукаммал жамият учун курашиб яшайди. Лекин, афсуски, бу орзу қўл етмас идеал бўлиб қолмоқда.

Интила-интила охири ҳафсаласи пир бўлиб, ҳаммасига қўл силтаган омадсиз инсон каби дунё донишмандларининг деярли барчаси инсоннинг маънавий-ахлоқий тарбияси учун бир умр курашиб, оқибат бу уринишлари беҳудалигини англаб етган ва аксар хилватга чекинган. Донишмандларнинг кўпчилиги ғорларни макон тутиши, гўшанишинликни ихтиёр этиши бежиз эмас.

Абдулла Ориповнинг ўз ижодининг юксалиш палласида яратган мана бу тўртлиги айна жиҳатдан шоирнинг инсон ҳақидаги қарашларини қаймоғи дейиш мумкин:

*Коинот гултожи инсондир азал,
Ундадир энг олий тафаккур, амал.
Ҳатто у тубанлик ичра ҳам танҳо,
Ё фалак, ижодинг бунча мукаммал [Орипов А. 2:1,279].*

Жалолоддин Румий таъбири билан айтганда: “Одам зиддиятлардан яратилган, унинг софлигига баъзан фаришта ҳавас қилади, баъзан эса унинг тубанлигидан шайтон ҳам ҳайратга тушади!”

“Инсон омили” номли шеърда эса айна тўртликнинг кенгайтирилган изоҳини кўргандай бўламиз:

*Ғалва чиқармоққа сен доим шайсан,
Бурайсан тинч турган бошининг мурватин.
Умринг ўтиб борар, сен-чи яшайсан
Бир шумлик қилишининг пойлаб фурсатин.*

*Не-не закий зотлар сенинг дастингдан
Шайтонга коранда бўлгани ҳам рост.
Сенинг макрингдану сенинг қасдингдан
Кимлардир беажал ўлгани ҳам рост.*

*Улуғ кашфиётлар сеники гарчанд,
Ўзингсан фалакнинг тенгсиз олими.
Бир кун меҳварида замин еса панд
Сабаб бўлмасмисан, инсон омили [Орипов А. 2:6,78–79].*

Маълумки, дунё донишмандлари орасида фикру қарашлар муштараклиги ва узвийлиги мавжуд. Жумладан, уларнинг инсон моҳияти ва табиати тўғрисидаги мушоҳада ва хулосалари ҳам бир-бирини ривожлантиради ва тўлдиради, мавзунинг янгидан-янги ва ранг-баранг қирраларини очади. Азалий ва абадий мавзулардан бири бўлмиш инсоннинг туғма табиатини ўзгартириб бўлмаслиги, ҳар қанча тарбия билан ҳам ёмоннинг яхшига айланмаслиги ҳақида фикрлар тадрижида ҳам худди шу ҳолни кўриш мумкин. Жумладан, “Тафсир” шеърисида донишманд шоир алам ва изтироб билан шундай ёзади:

*Тузумлар ўзгарса ҳам,
Инсон ўзгармас экан.
Тизимлар ўзгарса ҳам
Инсон ўзгармас экан.
Жаҳолат даврида ҳам
Авлиё – авлиёдир.
Кафолат даврида ҳам
Анбиё – анбиёдир [Орипов А. 2:8,66].*

Алишер Навоий ўзининг машҳур қитъасида зуваласига инсонийлик уруғи қўшиб қорилмаган кимсаларни ҳар қанча тарбият қилма, барибир одам бўлмайдиган фикрни билдирган эди:

*Нокасу ножинс авлодин киши бўлсун дебон
Чекма меҳнатким, латиф ўлмас касофат олами –
Ким, кучук бирла хўтукка неча қилсанг тарбият,
Ит бўлур, доғи эшак, бўлмаслар асло одами [Навоий А. 1:698].*

Дарҳақиқат, одам боласи тарбия туфайли илму ҳунар эгаллаши, баъзи яхши фазилатларга эга бўлиши мумкин, лекин унинг табиатидаги ёвузлик, кин, ҳасад, бахиллик, ғаразгўйлик, тухматчилик, ёлғончилик каби туғма иллатларни дунёнинг жами донишмандлари бир бўлиб тарбияласалар ҳам йўқотолмайдилар. Шунинг учун ҳам Абдулла Орипов “Надомат” шеърисида алам ва изтироб билан ёзади:

*Қирқ йил кўтарибман Инсонни кўкка,
Ишониб, ҳазрат деб, йўлимдан озиб [Орипов А. 3:68].*

“Маломат тошлари” шеърида шундай сатларни ўқиймиз:

*О, буюк мавжудот, ҳазрати инсон,
Сенинг аслинг гаҳи гафлати инсон.
Гаҳи сен баркамол бўлиб кўриндинг,
Гаҳи бечораҳол бўлиб кўриндинг.
Юлдузин бошингдан сочса ҳам само,
Гоҳо ўз қадрингга билмадинг, аммо.
Эзгулик йўлида ҳар битта қадам
Раҳмат муҳри эрур сенга, эй одам!
Олам узра букун кўтармишсан қад,
Унутма, буюксан, буюксан беҳад [Орипов А. 2:1,268].*

Абдулла Орипов дастлаб инсонга ишонди, кейин унинг камолотига шубҳа қила бошлади (“Давр ўтиб, мукамал бўлмади одам” [Орипов А. 4:154], охирида эса мен инсон тарбиясига ожиз эканман, ўзинг унга инсоф бер деб Худога нола қила бошлади.

*Таъна қилмай, ахир, севгим мукофотини
Инсон учун минг оташда куяр эдим мен.
О, қанчалар севар эдим инсон зотини,
Қандай буюк муҳаббат-ла севар эдим мен.
Бугун тўниб, атрофимга қарайман секин,
Ўт беролмас қалбга энди у ёшлик дамлар.
Мен инсонни бир инсондай севардим, лекин
Нечун кўндир ҳалигача разил одамлар.
Қайлардадир ҳамон кезар зулмат тимсоли,
Қайлардадир ҳамон тинмай оқмоқда-ку қон.
Кўзларимга гоҳ кўринар телба мисоли
Мен бир вақтлар сажда қилган ҳазрати инсон.
Қайлардадир фисқу фасод, ҳасад, хусумат,
Инсоният фарзандларин тортмоқда дорга.
Гар бор бўлсанг жавоб бер, эй илоҳий қудрат,
Наҳот гўдак ишончини ёзибсан қорга?! [Орипов А. 2:6,164]*

Инсонга панд-насихат қилиб чарчаган Абдулла Орипов ҳам оқибатХудодан бу хилқатга инсоф тилашга ўтган эди. Жумладан, “Ҳасрат” шеърида ўқиймиз:

*Қочган ҳам, қувган ҳам Оллоҳим дейди
Қочган ҳам, қувган ҳам эмасман, дўстим.
Менинг изтиробим шул Инсон эди,
Инсондан ўзгани демасман, дўстим.*

*Инсон-чи, то ҳануз ёвуз ва гаддор,
Бир-бирин тинимсиз тортади чоҳга.
Бундайин қисматга кўникмоқ душвор,
Нетай, ҳасратимни дейман Оллоҳга [Орипов А. 2:8,72].*

Шоирнинг кейинги шеърларида эса Оллоҳ–олам–одам муносабатларининг ўзаро вобасталигидаги бадий талқинларини кўрамиз. Жумладан, “Ажр” номли шеърида Худойи таоло инсонни ҳатто фаришталарга бош бўлиш учун яратгани, у эса иблиснинг макрига учиб, жаннатдан мосуво бўлгани, энди бир умр дунёда қийналиб яшашга маҳкумлиги, лекин ҳар қанча ибодат қилганига қарамай, ҳали комиллик мартабасига етишмагани ҳақида алам ва армон билан ёзади:

*Оллоҳнинг қошида
Бўлсанг ҳам иқрор.
Ажрингни гоҳ узиб,
Узолмагансан.
Кечирмайин, деса –
Ибодатинг бор,
Кечирайин, деса –
Тузалмагансан... [Орипов А. 2:8,32]*

Комил инсон ҳақидаги орзулари армонга айланган шоир умринингохирида ҳасрат билан шундай ёзган эди:

*Гарчанд улуғ бу башар ҳам шу кунгача номукамал,
Ёвузи бор, лоқайди бор, бор бераҳм, бағритоши.
Инсон зоти комил бўлиб яралмаган экан азал,
Шунинг учун савдоларга маҳкум бўлган шўрлик боши [Орипов А.
2:8,64].*

А.Орипов жамиятни мукаммал, инсонни комил қилиб бўлмаслиги ҳақидаги ғоя ва қарашларини “Соҳибқирон” драмасига ҳам Темур мисолида сингдириб кетади.

“Ҳаёт сабоқлари” шеърда эса ҳатто:

*Ҳазрат деб инсонга ўқидим такбир,
Расо бўлсин деб қуйладим жўшиб.
Ҳазратни ҳасрат деб қилдим сўнг таҳрир,
Расога “в” ҳарфин қўйдим-ку қўшиб [Орипов А. 4:6].*

Абдулла Ориповнинг қатор шеърларини “Одамлар” деган ном остида бирлаштириб таҳлил қилиш мумкин. Чунки бу шеърларда одамларнинг турфа феъл-атвори турли томондан очиб берилган.

“Инсон”, “Инсон омили”, “Одамлар”, “Шундай яшар одатда одам”, “Асримиз одами”, “Учкур хаёл соҳиби йигит...”, “Темир одам”, “Номаълум одам”, “Шукрона”, “Инсон қалби”, “Инсон манзараси”, “Учинчи одам”, “Одам болалари”, “Ҳар қандай дамда ҳам...”, “Ёлғиз одам”, “Ғалати зот”, “Инсон ҳурмати”, “Бахтли одам”, “Одамийлик”, “Инсон ғурури”, “Ғалати одамлар”, “Кўзгу парчалари”, “Ҳар қандай дамда ҳам...”, “Арслон ва инсон”, “Илтижо”, “Инсон учун жанг”, “Инсон шарафи”, “Момо”, “Инсон ҳимояси” каби кўплаб шеърлари бунинг ёрқин далили. Шоирнинг ҳатто “Инсон” номли умридавомида битган бир неча шеъри бор. Мисол учун, “Куз хаёллари” шеърда куз манзараларида инсон қалбининг тебранишларини ҳис қилишини ёзади. “Асримиз одами” шеърда инсоннинг бир маҳаллар ўзи банди бўлган олам устидан энди ҳукмрон бўлишга интилаётгани ҳақида ёзади [Орипов А. 2:1,49]. “Одина масжиди” шеъри инсон қиёфасининг турланиб-тусланиши ҳақида [Орипов А. 2:6,51]. “Момо” шеърда инсоннинг ўтмишига бир қарра саёҳат қилади [Орипов А. 3:5] “Оломонга”, “Тўда” [Орипов А. 4:69] каби шеърлари жаҳолат устидан ўқилган айбнома янглиғ жаранглайди. “Намойиш” шеърда эса “Жинсни фарқлай олмай қолган Европа”га бир нишини анчиб ўтиш орқали инсон табиатининг тубанлашишига ишора қилади [Орипов А. 3:84]. “Илтижо” шеърда инсонга бўлган ишончини қайтариб беришини Яратгандан ўтиниб сўрайди [Орипов А. 3:94], “Инсоф” шеърда эса Худодан ёмонга инсоф сўрайди [Орипов А. 2:6,29]. “Инсон” деган тўртлигида эса одамларнинг феъл атворида ўткир кинояни кўрамиз:

*Бировни мақтасанг, ёлгон, дедилар,
Ўзингни мақтасанг, нодон, дедилар.*

*Барчани лутф ила тўрга чиқариб,
Пойгакда ўтирсанг, инсон, дедилар [Орипов А. 3:87].*

“Юзма-юз”. “Авлодларга мактуб”, “Бир танишим ҳақида баллада”, “Маломат тошлари”, “Йиллар армони”, “Одина масжиди”, “Ҳаёт сабоқлари”, “Бобо дуоси”, “Сўров”, “Шеърят”, “Сехрли диёр”, “Қалқон”, “Мувофиқлик”, “Ўтган сабрлар”, “Буюк тарих”, “Ҳасби ҳол”, “Ҳаёл ва ҳаёт”, “Туғилиш”, “Намойиш” каби кўплаб шеърларида ҳам шоирнинг инсон билан боғлиқ теран ҳаётий кузатишлари ва чуқур фалсафий мушоҳадаларига дуч келамиз. Жумладан, “Ўйин” номли шеърда “Яхлит деб билан жами одамни” [Орипов А. 4:33], – деб ёзади. Бу фикр донишманд Саъдийнинг “Одам болалари ибтидода бир гавҳардан бино бўлганлари туфайли яхлит бир вужуд кабидирлар”, – деган фикрига ҳамоҳанг жаранглайди “Сув” ҳажвиясида [Орипов А. 2:1,206] эса табиатни яшнатувчи оби ҳаёт бўлган сувдан одамларнинг баъзида бир-бирларини маҳв этиш учун фойдаланишлари нозик заҳарханда билан тасвирланади.

“Учқур ҳаёл соҳиби йигит...”, “Ҳангома”, “Шарқ ҳикояси”, “Самовий меҳмон, беш донишманд ва фаррош кампир қиссаси”, “Одам ва Шайтон қиссаси”, “Ўрмондаги воқеа”, “Нодонлар ҳақида баллада” каби ҳангома ва ривоятларида одамлараро муносабатларнинг турфа талкинларини кўрамиз. Чунончи, “Учқур ҳаёл соҳиби йигит...” [Орипов А. 2:1,72], “Шарқ ҳикояти” [Орипов А. 2:1,324–326] шеърларида одамларнинг гап-сўзнинг кетидан қувиб яшашлари, ҳар қандай ҳолда ҳам бир-бирларини гап-сўз қилмай туролмасликлари енгил кулги остига олинади. “Ўрмондаги воқеа” шеъри инсон ақлининг ёвузликка хизмат қилиши, бомба яратиш, уни ўрмонга ташлагани, ҳайвонлар эса портламай қолган бу ажал уруғини ҳидлаб кўриб, еб бўлмайдиган нарса экан деган хулоса билан тарқалганликлари ҳақида ҳикоя қилади ва шеърни:

*Тирикликка шуни қилдингми эҳсон,
Тафаккур соҳиби, муҳтарам Инсон!*

дея, олий мавжудотга таъна билан уни яқунлайди [Орипов А. 3:83]. Зеро, Ёвуз ақл иблис измида бўлади. Ёвуз ақл ўзининг ҳалокати сари боради. Ёвуз ақл ўзи яшаётган дунёни ҳалокатга маҳкум этади.

Абдулла Ориповнинг баъзи шеърлари инсон зотига айбнома каби янграйди. У ҳасад, кибр, тама, нафс, манфаатпарастлик, муттаҳамлик,

лўттибозлик каби инсон табиатидаги қусурларни аёвсиз фош қилади. Жумладан, “Кўзгу парчалари” шеърида шундай ёзади:

*Мени маъзур тутган, мухтарам Инсон,
Сувратинг чизолмай турибман ҳайрон.*

*Бир кун фазиладинг олсам қаламга,
Бир кун қабихлигинг ёйғум оламга [Орипов А. 2:2,60].*

Хусусан, ҳасад ва ҳасадгўйликни фош этиш шоир ижодининг асосий мотивларидан бири ҳисобланади. Илк шеърлари мутолааси унинг ҳали ёшлигидан ҳасад ўқларига нишон бўлганини кўрсатади.

Абдулла Ориповнинг “Номаълум одам” [Орипов А. 2:1,200] деган шеъри бор. Ўзини кўрсатмай, кўнглини билдирмай яшаган бу одам дунё моҳияти ва инсон моҳиятини теран англади. У дунёнинг устидан кулиб кетади. Аслида ўша “Номаълум одам” Абдулла Ориповнинг ўзи – у ҳам шеърлари билан олам ва одамнинг устидан роса кулиб кетди.

*Ҳайронлар қоламан бир ҳолга доим,
Зарра улгаймаган гўёки Инсон.
Уни бандам деган бир вақт Худойим,
Афсус, тарк айламиш бандасин иймон [Орипов А. 4:271].*

Бир бутун олганда, Абдулла Орипов ижоди яхлит ҳолда муаззам инсоншунослик китобига ўхшайди.

Бир неча шеърида, достонида эса у инсон учун курашиш керак деган хулосага келади.

*Мен яхшилик тилар эдим Инсониятга,
Ўйлардимки, эзгуликни куйладим фақат.
Лекин афсус, етолмабман қутлуғ ниятга,
Курашмоғим керак экан балки бешафқат [Орипов А. 2:7,49].*

Маълум бўладики, Абдулла Ориповнинг инсон ҳақидаги қарашлари тадрижини ижодининг турли паллаларида яратган бу олий мавжудотнинг фазилат ва иллатлари билан боғлиқ шеърлари ва шеърий сатрлари орқали ҳар томонлама кенг ва чуқур ўрганиш керак. Бошқача айтганда, шоир ижодида инсон мавзуи алоҳида тадқиқот учун мавзуи бўла олади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Навоий А. Наводир уш-шабоб \\ Тўла асарлар тўплами, 10-жилдлик, 2-жилд. – Тошкент, 2011.
2. Орипов А. Танланган асарлар, VIII жилдлик. – Тошкент, 2000–2016.
3. Орипов А. Эверест ва уммон. – Тошкент, 2017.
4. Орипов А. Танланган асарлар. – Тошкент, 2019.